

УДК 811.11-112

Козубська І. Г.

СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ МОВНИМИ ОДИНИЦЯМИ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКИХ МОНОГРАФІЙ З ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ)

У статті розглянуто семантичні відношення між термінами, що зустрічаються в англійських наукових монографіях з інформаційних технологій. Семантичні відношення синонімії, антонімії, гіпонімії, меронімії, полісемії та омонімії описано, проаналізовано та ілюстровано на багатьох прикладах.

Ключові слова: семантичні відношення, парадигматичні відношення, синонімія, антонімія, гіпонімія, меронімія, полісемія, омонімія.

Козубская И. Г. Семантические отношения между языковыми единицами (на материале английских монографий по информационным технологиям). – Статья.

В статье рассмотрены семантические отношения между терминами, которые встречаются в английских научных монографиях по информационным технологиям. Семантические отношения синонимии, антонимии, гипонимии, меронимии, полисемии и омонимии описаны, проанализированы и иллюстрированы на многих примерах.

Ключевые слова: семантические отношения, парадигматические отношения, синонимия, антонимия, гипонимия, меронимия, полисемия, омонимия.

Kozubska I. G. Semantic relations between language units (using English-language monographs as an example). – Article.

The article considers semantic relations between terms which are met in English scientific monographs on Information Technologies. Semantic relations of synonymy, antonymy, hyponymy, meronymy, polysemy and homonymy are described, analyzed and illustrated on many examples.

Key words: semantic relations, paradigmatic relations, synonymy, antonymy, hyponymy, meronymy, polysemy, homonymy.

Дослідження семантики слів мови – одна з найактуальніших проблем мовознавства. Для сучасного етапу розвитку теорії мови характерна підвищена увага до питань семантики. Свідченням збільшення інтересу до пізнання властивостей і механізму смислової сторони мови загалом і лексичної семантики зокрема є ті численні дослідження, у яких на матеріалі різних мов слово вивчається у всій його багатоаспектності та поліфункціональності.

У науковій літературі існує чимало робіт, присвячених аналізу лексичного значення слова, його парадигматичних відношень, синтагматичних зв'язків та ін. Проте залишаються питання, які потребують подальшого детальнішого вивчення, оскільки вони є спірними та неоднозначними. Одним із таких питань є з'ясування семантичних відношень між термінами, вивчення яких являє собою важливу ланку в дослідженні лексичної семантики загалом.

Як і в інших семіотичних системах, у мові потрібно розрізняти парадигматичні і синтагматичні відношення (парадигматику і синтагматику), тобто семантичні відношення у мові і мовленні. У статті йдеться про парадигматичні відношення – відношення, які зв'язують знаки у структурі слова. До таких відношень належать: синонімічні, антонімічні, полісемічні, омонімічні, гіпонімічні, гіперонімічні, меронімічні. Названі відношення спостерігаються між мовними одиницями загальнолітературної мови, а питання про те, чи допустимі і можливі перераховані вище семантичні відношення в термінології, є найбільш дискусійним у науковій літературі і широко висвітлюється в різних працях, присвячених цій проблематиці.

Деякі вчені категорично заперечують подібні явища в термінології. У разі негативного вирішення цього питання певного значення набуває визнання такої іманентної ознаки термінології, як симетричність знака і значення, яка не дає терміну можливості розвивати полісемію і вживатися в синонімічному ряду.

Д.С. Лотте одним із перших сформулював вигоди, яким повинен відповідати термін: однозначність, точність, відсутність синонімів. При цьому будь-які семантичні процеси він відносить до суттєвих недоліків усіх терміносистем [7, с. 15–16]. «Властивості знакової системи, які в загальній мові розглядаються як безперечні переваги, у термінологічних системах оцінюються як безумовні недоліки», – зазначає науковець [12, с. 57].

Проте ряд лінгвістів (В.П. Даниленко, Н.З. Котелова, Л.Л. Кутина, В.М. Лейчик, А.І. Моїсєєв, В.Н. Прохорова, Б.Н. Головін, Р.Ю. Кобрін, А.А. Реформатський та ін.) дотримується протилежного погляду та допускає існування семантичних процесів у термінології. Вони підкреслюють загальномовну сутність терміна (термін – це слово в особливій функції вираження спеціального поняття), внаслідок чого правомірним виявляється твердження, що в термінології відбуваються ті самі семантичні процеси, що і в лексиці загальнолітературної мови. Як зазначає Н.З. Котелова, термінам властива синонімія, полісемія, омонімія, а термінів-антонімів не менше, ніж нетермінів-антонімів [4, с. 122–123]. Із цим твердженням погоджується А.Т. Ліпатов, який стверджує, що «у мовній практиці багатьом термінам властиві полісемантизм і дублетність», що, однак, утрудняє їх уживання і вибір потрібного терміна [6, с. 315].

Як бачимо, однозначної відповіді на зазначене питання не існує, як не існує і строго визначеного, прийнятого всіма дослідниками підходу до розроблення указаної проблеми.

Ми поділяємо іншу думку, вважаючи, що термінам, як і словам загальнолітературної мови, властиві згадані вище семантичні процеси, і у цій роботі проілюструємо, як реалізуються семантичні парадигматичні відношення між мовними одиницями в англійських наукових монографіях з інформаційних технологій. Вибір зазначеного матеріалу дослідження був зумовлений тим, що, по-перше, ці монографії містять значну кількість термінів, що дозволить краще простежити семантичні відношення між ними, і, по-друге, мовні одиниці указаних текстів є малодослідженими.

Мета статті – проаналізувати і визначити статус семантичних відношень між мовними одиницями, що зустрічаються в англійських наукових монографіях з інформаційних технологій.

Реалізація поставленої мети передбачає послідовне вирішення таких завдань:

- описати природу та сутність таких семантичних процесів, як синонімія, антонімія, полісемія, омонімія, гіпонімія, меронімія;
- проілюструвати семантичні відношення між спеціальними термінами на прикладі англійських наукових монографій з інформаційних технологій;
- виявити та проаналізувати специфіку цих відношень у досліджуваних текстах.

Два знаки однієї знакової системи перебувають у синонімічних відношеннях, якщо їх зміст співпадає, а форми відрізняються. Виділення груп синонімів залежить від наявності розбіжностей у їх значенні: синоніми існують, поки існують між ними відмінності. Відповідно до ступеня тотожності чи близькості мовного значення синонімів виділяється повна і часткова синонімія. Відношення повної синонімії, тобто абсолютної синонімії, зв'язують між собою слова, які не мають ніяких семантичних розбіжностей, а тому можуть розрізнятися у функціональному, структурному, прагматичному і синтаксичному плані [2, с. 100]. «Два (чи більше) вирази є абсолютно синонімічними, якщо і тільки якщо вони відповідають таким умовам: 1) всі їх значення тотожні; 2) вони синонімічні у всіх контекстах; 3) вони проявляють семантичну еквівалентність у всіх параметрах значення: дескриптивних і недескриптивних (експресивних)» [5, с. 77]. Хоча, як зазначає І.М. Кобозєва, «точна синонімія – явище доволі рідкісне із причини надмірності кодування одного і того самого змісту різними формальними засобами»; повними синонімами найчастіше бувають паралельні наукові терміни. В англійських монографіях з інформаційних технологій зустрічаємо такі приклади абсолютних синонімів: *information – data; screen – display, monitor;*

backup – copy; bug – error; a key – a button; cable – wire; functional specification – operational requirement; fuzzy matcher – inference engine; a folder – a directory.

Часткова синонімія ґрунтується на близькому значенні одиниць, виявляючи при цьому, з одного боку, загальні (співпадальні, інтегральні), а з іншого боку, індивідуальні (неспівпадальні, диференціальні) семи, які можуть бути денотативними і конотативними. Такі синонімічні відношення розрізняються стилістичними, стильовими й експресивно-оцінними компонентами: *software – application; image – picture – photo; buffer – cache; spreadsheet – table, worksheet; code – cypher.*

Причинами термінологічної синонімії, що підтверджується прикладами з монографій, є:

- формування терміносистеми. Синонімія найбільш характерна для початкових етапів формування терміносистем, коли ще не відбувся природний чи свідомий вибір відповідного терміна;
- одночасне використання короткої і повної форми терміна: *network – net;*
- співіснування терміна та його аббревіації: *object-oriented programming – OOP, instant messaging – IM, optical character recognition – OCR, local area network – LAN, personal computer – PC, operating system – OS, virtual reality – VR* та ін.
- співіснування сучасного та застарілого терміна: *directory – catalog.*

Крім синонімії, в англійських наукових монографіях помітними є антонімічні відношення, які відносяться до характерних відношень термінів у терміносистемах. «Протиставлення понять, – пише Н.З. Котелова, – елемент наукового опису об'єктів, що організовує його початок. Будучи точками відліку, протилежні поняття дозволяють виміряти явища, ознаки, якості. А наука починається там, де можна рахувати, вимірювати» [2, с. 122]. Таким чином, антонімія зв'язує мовні одиниці із протилежним значенням. У текстах англійських монографій знаходимо значну кількість термінів, що перебувають в антонімічних відношеннях: *bugging – debugging, encryption – decryption, deduction – induction, compatibility – incompatibility, input – output, compression – decompression, virus – antivirus, encryption – decryption, online – offline, encoder – decoder.* Це пояснюється умовами формування наукових понять, які найчастіше виникають парами.

До основних семантичних відношень, що простежуються в монографіях з інформаційних технологій разом із синонімією й антонімією, належить і гіпонімія, яку можна визначити як відношення між частковим і загальним поняттям. У відношенні гіпонімії перебувають слова: *printer – peripherals, laptop – computer, processor – hardware.* Таких пар можна скласти велику кількість. Слово із загальним значенням називається гіперонімом, із частковим – гіпонімом. Як прави-

ло, в одного гіпероніма існує цілий ряд гіпонімів. Так, для слова *peripherals* гіпонімами буде не тільки *printer*, але і *scanner*, *camera*, *microphone*, *mouse*, *keyboard*, *monitor* та ін. Слова гіпонімічного ряду перебувають у певному відношенні один до одного: їх значення перетинаються, тобто частково співпадають. Серед інших прикладів гіпонімічних відношень, які ми знаходимо у монографіях, є такі: *ROM*, *RAM* – *main memory*, *plotter* – *printer*, *video* – *multimedia*, *mainframe* – *computer*, *operating system* – *software*.

Наступними парадигматичними відношеннями, які зустрічаються між мовними одиницями в монографіях, є меронімічні, тобто видові і родові поняття відношення частини до цілого. Меронімія схожа на гіпонімію в тому, що фактично співвідносяться видові і родові поняття. Як одному родовому поняттю можна протиставити кілька видових, так назві цілого можна зазвичай протиставити кілька назв різних частин. Для слів, що вступають у відношення меронімії, характерним є діагностичний контекст: «X – частина Y». Наведемо приклади таких відношень: *hard drive* – *computer*; *gateway*, *backbone*, *bridge* – *network*; *window*, *icon*, *system tray*, *task bar* – *graphical user interface*; *built-in camera* – *mobile phone*. Отже, гіпонімія і меронімія являють собою подібні на перший погляд парадигматичні відношення, проте вони розрізняються за типом зв'язків.

Незважаючи на те, що однією із властивостей терміна є його однозначність, на практиці вбачаємо хибність цього твердження, що виражається явищами полісемії (багатозначності) та омонімії. Тому наступні відношення, які ми розглядатимемо, будуть полісемічними та омонімічними.

Насамперед потрібно зазначити, що розрізнення полісемії та омонімії є питанням суперечливим. Вітчизняні та зарубіжні вчені-лінгвісти, представники різних наукових шкіл, пропонують цілий ряд тлумачень і визначень понять полісемії та омонімії та виділяють різні критерії їх розмежування. Ми під час диференціації цих явищ користуємося таким твердженням: «Якщо в результаті розщеплення терміна чи перенесення найменування на інше поняття в семантичній структурі отриманих термінів зберігається загальна головна сема і відрізняються другорядні, то утворюється багатозначність; якщо ж співпадають другорядні семи, а головна сема розщеплюється, то утворюється семантична омонімія» [1, с. 121]. Це означає, що у разі втрати загального денотата виникає омонімія.

Отже, полісемічні відношення – це відношення внутрішньо пов'язаних значень однієї термінологічної одиниці, які, передаючи істотні ознаки двох або більше понять певної галузі пізнання (або кількох близьких), мають спільні спеціальні семи. Наприклад: *machine cycle* – 1. машинний цикл – цикл виконання кожним комп'ютером команди,

складеної з набору елементарних операцій; 2. машинний такт – найменший час виконання процесором однієї елементарної операції; *account* – 1. абонемент в онлайн-ових службах; 2. обліковий запис, бюджет у локальних мережах і багатокористувацьких ОС; *frame* – 1. кадр – окремий кадр зображення у відео, відеографії або кінозаписі, який рухається на екрані 2. кадр – у телекомунікації – блок даних (пакет) фіксованого формату, що передає канал зв'язку; 3. рамка, фрейм – у HBC і текстообробці – прямокутна область, позиційована на сторінці; 4. фрейм – засіб мови HTML, який допускає розбити екран веб-сторінки на частини з незалежною інформацією в кожній із них.

В англійських монографіях з інформаційних технологій знаходимо певну кількість термінів-полісемантів, які можна розподілити таким чином за:

- 1) структурним складом:
 - терміни-слова (*hop*, *processor*, *frame*, *account*, *script*, *pixelization*);
 - терміни-словосполучення (*machine code*, *hot spot*, *load balancing*);
- 2) кількістю значень:
 - двозначні (*stack*, *computron*, *passive component*);
 - тризначні (*index*, *program patch*, *kernel*);
 - чотиризначні (*frame*, *blivet*, *capacity*).

Розвиток наукової думки приводить не тільки до появи нових термінів, але і сприяє виникненню різних відтінків у наявних. Багатозначність мовних одиниць наукових монографій з інформаційних технологій дозволяє повідомляти і розуміти не тільки відомі, але і нові, ще не відомі, думки та відображає природний процес розвитку і вдосконалення мови для спеціальних цілей.

Щодо омонімічних відношень, то тут, як і в багатьох інших аспектах семантичних явищ, спостерігаються деякі спірні аспекти. Зокрема, Т.В. Михайлова, досліджуючи семантичні відношення у науково-технічній термінології, відмовляється від терміна «омонімічні відношення» і стверджує, що «відношення – це взаємозв'язок між предметами та явищами, і не можна встановлювати їх між значеннями омонімів, оскільки вони семантично нічим не пов'язані». Вона визначає омонімію як синхронічне явище в термінології, яке ґрунтується на відсутності спільних сем у значеннях однакових за планом вираження термінів і загальноновживаних слів, термінів однієї чи кількох споріднених або неспоріднених галузей пізнання та діяльності людини [8, с. 7]. Однак інші мовознавці (Л.А. Новіков, М.А. Кронгауз) визнають наявність омонімічних відношень між мовними одиницями: «Омонімічні відношення – це семантичні відношення внутрішньо незв'язаних (немотивованих) значень, що виражаються формально подібними знаками (лексемами) і роз-

різняються в тексті завдяки різним контекстуальним оточенням»; «Дві словоформи чи лексеми, що перебувають у відношенні омонімії, називаються омонімами» [3, с. 57].

Розглядаючи різноманітні варіанти термінологічної омонімії, виділяють три типи відношень між омонімами, або три типи термінологічної омонімії:

– міжтерміносистемна (міжнаукова) омонімія між одиницями різних терміносистем;

– міжсистемна (макросистемна) омонімія між одиницями термінологічної і загальнолітературної систем;

– внутрішньосистемна (внутрішньонаукова) омонімія між одиницями однієї терміносистеми.

Міжтерміносистемні омоніми – це терміни, які одночасно функціонують у двох чи більше різних (часто неспоріднених) терміносферах і є найменуваннями різних понять кожної із цих спеціальних галузей знання, а також мають чіткі наукові дефініції в межах тих термінологічних систем, до яких вони належать.

Міжтерміносистемна омонімія дуже часто є наслідком повного розходження значень лексико-семантичних варіантів полісемантичного слова, тобто «<...> полісемія настільки розходиться, що стає омонімією» [10, с. 132]. Такі терміни-омоніми в різних сферах наукового знання можуть одночасно бути найменуваннями двох або навіть кількох різних і абсолютно несхожих спеціальних понять. Це твердження можна проілюструвати такими прикладами: *array* – 1. масив, матриця (інформ.); 2. список присяжних (юрид.); 3. багатовібраторна складна антена (радіо); 4. збройні загони (військ.); *virus* – 1. вірус – дуже маленькі живі організми, що викликають хвороби у рослин і тварин (медиц.); 2. комп'ютерний вірус – тип програм, здатний до прихованого від користувача саморозмноження для ураження інших програм, комп'ютерів і мереж (інформ.).

Серед термінології англійських наукових монографій чи не найбільшу кількість становлять міжсистемні омоніми – однакові за планом вираження, але різні за значенням лексеми, одна з яких вживається в термінології, а інша – у загальнонавчальній лексиці. Цей тип омонімії базується на тому, що загальнонавчальне слово, потрапляючи в певну термінологічну систему, зберігає там тільки свою «звукову оболонку» і втрачає семантичну спільність. Реалізацію міжсистемної омонімії можна проілюструвати такими прикладами: *assembler* – 1. програма-асемблер, компонувальна програма (інформ.); 2. робітник-складальник, людина, яка складає пристрої чи їх частини (загальнонавч.); *bus* – 1. шина адреси (інформ.); 2. автобус (загальнонавч.); *backbone* – 1. магістраль мережі (інформ.); 2. хребет (загальнонавч.); *interpreter* – 1. інтерпретатор, програма або середовище про-

грамування, у якій можна транслювати початковий текст розробленої програми та виконати її без одержання відповідного машинного коду (інформ.); 2. усний перекладач (загальнонавч.); *gate* – 1. вентиль, простий електронний перемикач, який дає на виході результат булевої операції над входними сигналами (інформ.); 2. ворота (загальнонавч.); *bridge* – 1. міст – апаратно-програмний пристрій, що з'єднує дві або більше фізичні локальні мережі, які, можливо, мають різні топології, але один протокол (інформ.); 2. міст – споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль та ін. (загальнонавч.).

Хоча більшість вітчизняних і зарубіжних учених стверджують, що омонімія в термінології існує як міждисциплінарне чи міжсистемне явище, однак результати аналізу досліджуваних нами термінологічних одиниць у галузі інформаційних технологій показують, що деякі з них є внутрішньогалузевими омонімами – термінами, тотожними за звучанням і написанням, але різними за термінологічним значенням у межах тієї самої підмови. Наприклад: *link* – 1. посилання – активне з'єднання з іншою веб-сторінкою, файлом, інтернет-ресурсом; 2. зв'язок, канал зв'язку – будь-який вид комунікаційного шляху між двома комп'ютерами (одержувачем і відправником даних); *package* – 1. пакет, комплект – набір прикладних програм для конкретного виду робіт; 2. корпус – захисний контейнер або зовнішній корпус електронного компонента (наприклад, мікросхеми), а також набір перемикачів.

Таким чином, беручи до уваги все вищесказане, стверджуємо, що термінологічну лексику англійських монографій з інформаційних технологій характеризують лексико-семантичні процеси загальнолітературної мови. Між мовними одиницями монографій простежуються відношення синонімії, антонімії, гіпонімії, меронімії, полісемії та омонімії. Синонімія представлена повними (абсолютними) та частковими синонімами, кількість яких приблизно однакова у проаналізованих текстах; в антонімічних відношеннях перебуває значна кількість термінів, що пояснюється умовами формування наукових понять, які виникають парами; гіпонімія та меронімія – парадигматичні відношення «рід – вид» та «частина – ціле», які в мові монографій відображають ієрархічну структуру предметів та об'єктів, характерну для сфери інформаційних технологій; полісемічні відношення представлені двозначними, тризначними та навіть інколи чотиризначними термінами, проте їх кількість у монографіях невелика; омонімічні відношення включають міжтерміносистемну, міжсистемну та внутрішньосистемну омонімію, з яких найбільш численною в монографіях є міжсистемна, а найменш уживаною – внутрішньосистемна омонімія.

Література

1. Гринев С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев. – М. : Московский лицей, 1993. – 309 с.
2. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика : [учебное пособие] / И.М. Кобозева. – М. : Эдиториал, 2000. – 352 с.
3. Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. – М. : РГГУ, 2001. – 348 с.
4. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина / Н.З. Котелова // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 122–126.
5. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Дж. Лайонз. – М., 2003.
6. Липатов А.Т. Метаязык лингвистики: таксономия и кодификация лингвистических терминов / А.Т. Липатов // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. – М. : Филология, 1995. – Т. 2. – 1995. – С. 315–316.
7. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д.С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 159 с.
8. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.В. Михайлова. –Х., 2002. – 20 с.
9. Основы научной речи : [учеб. пособие для студ. нефилол. высш. учеб. заведений] / [Н.А. Буре, М.В. Быстрых, С.А. Вышнякова и др.] ; под ред. В.В. Химика, Л.Б. Волковой. – СПб. : Филол. фак-т СПбГУ ; М. : ИЦ «Академия», 2003. – 272 с.
10. Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 536 с.
11. Сердобинцев Н.Я. Семантическая структура слова и его коннотации / Н.Я. Сердобинцев // Теория слова и функционирования словарных единиц : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 1981. – С. 4–25.
12. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е.Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 53–67.